

הארות והערות

עוד על 'ציון עוזיהו'

עדיאל שרמר

הכתובת 'ציון עוזיהו'¹, המציינת את המקום אליו 'הובאו'² עצמות עוזיהו מלך יהודה, ניצבת כיום באגף הארכיאולוגיה שבמוזיאון ישראל. הכתובת פורסמה לפני למעלה מחמישים שנה על-ידי אלעזר ליפא סוקניק,³ אשר מָצָא באוספי הארכימנדרית הרוסי אנטונין,⁴ שנשארו בכנסייה הרוסית בירושלים.⁵ סוקניק קרא את הכתובת, פירשה,⁶ ואף דן באפשרות שהיא מזויפת, אך דחה אותה. עם זאת, נסיונותיו לברר את מקום הימצאה הראשון של הכתובת עלו בתוהו.⁷ הוא מסיים את דבריו בקביעה, כי 'יש להצטער שאין לנו כל ידיעה על מקום הימצאה של האבן הזאת. [כין יתכן שמקום זה מכיל בתוכו עוד קברות חשובים אחרים, שכעת אין לדעת עליהם כלום]. שנים ספורות אחר-כך ציין יעקב נחום אפשטיין⁸ שני איזכורים של 'קבר עוזיהו המלך': האחד, 'שהעירתו עליו רעייתו',⁹ מופיע בדברי ר' בנימין מטודילה, מן המחצית השנייה של המאה הי"ב:¹⁰ 'ויוצא אדם משער יהושפט אל עמק יהושפט והוא מדבר העמים. ושם מצבת יד אבשלום

1 ראה: א"ל סוקניק, 'ציון עוזיהו מלך יהודה', תרביץ, ב' (תרצ"א), עמ' 288-292 [להלן: סוקניק] (= ' נוה [עורך], ליקוטי תרביץ, ב: מיקראה על כתובות יהודיות, ירושלים תשמ"א, עמ' 20-25 [להלן: מיקראה על כתובות יהודיות]).

2 כך תירגם סוקניק, על-פי דבריו של אפשטיין, תרביץ, שם, עמ' 293 [= מיקראה על כתובות יהודיות, עמ' 26]. וראה: ' קוטשר, 'הכתובות העבריות והארמיות בירושלים מימי הבית השני', מ' אבי-יונה (עורך), ספר ירושלים, א, ירושלים-תל-אביב תשט"ז, עמ' 349. וראה עוד: ' נוה, 'הערות והשלמות', מיקראה על כתובות יהודיות, עמ' 317.

3 לעיל, הערה 1.

4 שימש ארכימנדרית בארץ-ישראל בין 1865 (שנת הגיעו לארץ), ל-1894 (שנת פטירתו). וראה דברי סוקניק, שם. לדברי סוקניק, היה האוסף שמור בחלקו בכנסייה הרוסית שב'מגרש הרוסים', ובחלקו בכנסייה הרוסית שעל הר-הזיתים, עד שנת 1930, שבה הועבר החלק שב'מגרש הרוסים' לכנסייה שעל הר-הזיתים.

6 בעזרתו של י"נ אפשטיין, כפי שעולה מהערותיו של סוקניק, עמ' 290, הערה 1, ומהערות אפשטיין, שם, הערה 5. סוקניק בדיק בכל המאספים של החברה הפרבוסלבית שניתן היה למצוא 'בספריות השונות שבירושלים', ולא מצא בהן כל איזכור של הכתובת; הוא אף ביקש מידיד בברלין 'לבדוק את הדבר בספרייה הממלכתית דהתם'. אולם 'למועד ההגהה האחרונה' לא הגיעה אליו תשובתו של אותו ידיד. מן העובדה שבגליונות הבאים של 'תרביץ' לא פירסם סוקניק אף לא הערה בנידון זה, יש לשער שלא הגיעה אליו כל תשובה, או שתשובת ידידו לא הוסיפה לו כל מידע לעניינו.

8 י"נ אפשטיין, 'לציון עוזיהו', תרביץ, ז' (תרצ"ו), עמ' 388 (= מיקראה על כתובות יהודיות, עמ' 27).

9 לשונו של אפשטיין, שם, הערה 1.

10 ר' בנימין מטודילה יצא למסעו בין שנת 1159 לשנת 1167, ושם לספרד בשנת תתקל"ג (1172/3), אם נכונה ההשערה, ששהה ברומא בין נובמבר 1165 ליולי 1167, אזי יש לשער, שהיה בארץ-ישראל בסביבות שנת 1170.

ראה: א' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ז, עמ' 31.

ציון עזיהו מלך יהודה: לכה היתה / טמי
עזיהו / מלך יהודה / ולא לפתח (לכאן הובאו
עצמות עזיהו מלך יהודה ולא לפתח) [פנינוח
א"ל סוקניק]

וקבר עזיהו המלך.¹¹ והשני, בדבריו של יהודה הדסי, 'ליד ירושלים שגלה ממנה בצעירותו',¹² כ'אשכל הכפר' שלו: '...אל מחוץ לעיר יוציאוהו כארבעה המצורע'... ובמגדל [קרי: וכמגדל]¹³ עזיהו המלך מחוץ לאהלו, ועד היום הזה נראה מגדלו חוצה מגבולך.¹⁴ אפשטיין כתב את המלים האחרונות בהדגשה ורמז בכך על דעתו, כי אפשר שדברי יהודה הדסי מתייחסים אל אחת המצבות המונומנטאליות הנמצאות בנחל קדרון — 'יד אבשלום' או 'קבר זכריה'. אף-על-פי-כן, נמנע מלדון בכעיה זאת במפורש.

עיון בדבריו של ר' בנימין מטודילה בהקשרם הרחב מלמד, כי הוא מתאר את עמק-היהושפט, וכי כיוון הליכתו היה מצפון לדרום. אילו הסתמכנו רק על דברי יהודה הדסי ועל דבריו של ר' בנימין, נוטים היינו לקבוע את מקומו של 'קבר עזיהו המלך' במקום הנקרא 'קבר זכריה'. כך משתמע מסדר האתרים שמציין ר' בנימין. השערה זאת מסתייעת בעובדה, שר' בנימין אינו מזכיר את 'קבר זכריה' כלל, לצד 'יד אבשלום'. אולם קדמותם של שני מקורות אלה — שניים בלבד — מקשה עלינו בהשערות ובניחושים.

11 ספר המסעות, מהדורת אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' כד (=מהדורת א' אשר, לונדון 1840, לו ע"א). יערי, שם, עמ' 40, הערה 63 כותב: 'באמת קברי הכהנים לבית חזיר'. יש לשער, שלא הכיר את הכתובת בה אנו דנים. ראה גם: נ' אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, ירושלים 1954, עמ' 4.

12 אפשטיין, שם.

13 על-פי הצעתו של אפשטיין, שם.

14 אשכל הכפר, גזולו 1836, סימן קלב, דף נ ע"א.

והנה, דומה כי מציאותו של איזכור נוסף, קרוב בזמן, מסייע בידנו בבואנו להשיב על שאלת מקומו של 'קבר עוזיהו המלך'. בספרו 'משיחיות ויישוב ארץ-ישראל' מביא אריה מורגנשטרן תצלום של תעודה, הכוללת 'רשימה שמית של תלמידי הגר'א החתומים על "אגרת הכולל" שנחתמה בצפת ביום י' אדר ב' תק"ע (1810).¹⁵ קודם לרשימת האנשים נאמר: 'וכן היו מבני מתיבתין דנן בירושלים עיר הקדושה אצל כותל המערבי וע"ק¹⁶ זכריה הנביא ועוזיהו המלך' וכו'. תעודה זו קרובה לזמן גילוייה של הכתובת בידי הארכימנדרית הרוסי, במחצית השנייה של המאה הי"ט.

לכאורה, מן הכתוב בתעודה ניתן היה להבין, כי בני הישיבה היו בירושלים, וביקרו בשלושה אתרים: בכותל המערבי, בקבר זכריה ובקבר עוזיהו המלך. בעקבות פירוש שכזה אף היינו נוטים לשער, כי 'קבר עוזיהו המלך' הוא 'יד אבשלום'. אולם פירוש זה אינו מדויק. את דברי כותב התעודה יש לפרש כאומרים, שבני הישיבה היו בשני מקומות בלבד: בכותל המערבי ובמקום בו קבורים זכריה הנביא ועוזיהו המלך. ואמנם הדעת נותנת, שבני הישיבה ביקרו אך ורק ב'קבר זכריה', שהוא לדברי הכותב גם מקום הקבר של עוזיהו המלך, ולא ביקרו ב'יד אבשלום'; שכן אך טבעי הוא ש'קבר זכריה הנביא' נחשב בעיניהם כ'קברי צדיקים'.¹⁷ בניגוד לקברו של אבשלום, שאי-אפשר להכלילו — מנקודת ראותה של המסורת — בקטגוריה של 'צדיקים'.

תעודה זו מזהה אפוא במפורש את 'קבר עוזיהו המלך' עם 'קבר זכריה', ודבריה מתיישבים היטב עם הבנתנו את דבריו של ר' בנימין מטודילה. זיהוי זה הוא בחינת lectio difficilior ('עקרון הקריאה הקשה'), באשר שמה המוכר של המצבה הוא 'קבר זכריה', ומדוע יציין אותה מישוהו כ'קבר עוזיהו המלך', אלמלא היתה לו ידיעה מהימנה שכך הדבר? מטעם זה נוטים אנו לקבל את זיהויו של כותב התעודה, שאכן 'קבר עוזיהו' הוא-הוא 'קבר זכריה'. דבריהם של ר' בנימין מטודילה ויהודה הדסי תומכים יפה את השערתנו.

15 א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 72. תעודה זו פורסמה עוד לפני קרוב לחמישים שנה על-ידי א' יערי, 'שליחותו של ר' ישראל משקלוב', סיני, ה (תרצ"ט), עמ' נו ואילך, ואחר-כך באגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 328 ואילך. אולם לא יערי ולא מורגנשטרן שמו לב לאיזכור של קבר עוזיהו המלך בתעודה.

16 ועל קבורת יערי, שם, קרא: 'צ"ק', ופתר: 'וציין קבורת' (ומכאן, שאין מדובר בטעות-דפוס בספר, בלבד). אולם מן התצלום עולה בבירור, שיש לקרוא 'צ"ק'. ואכן, כך קרא יערי בפרסמו את התעודה כראשונה, בשנת תרצ"ט.

17 ראה: ז' וילנאי, מצבות קודש בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' רמא ואילך. דיון מפורט בדבר האגדה על דמו של זכריה ראה: ח' היינמן, אגדות ותולדותיהן, ירושלים 1974, עמ' 31-38. וראה עוד: ב' מרמולשטיין, 'האגדה על דמו של זכריה הנביא, שרשה וענפה', ש' קליין (עורך), ספר היובל לפרופיסור שמואל קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 161-168.